

strenes standpunkter. I grunden er dette ikke så mærkeligt, da forhandlingerne drejede sig om sager, hvis oplæg og udgang der foreligger meget andet materiale om. Men der er grund til at understrege et forhold, som Erik Møller kun i forbigående strejfer. Det er statsrådsprotokollernes primære karakter af kilde til selve regeringsprocessen. I det omfang, de forhandlinger, der er ført mellem ministrene, har fundet plads i dem, er de en central kilde til viden om, hvordan landet på den tid blev regeret. Disse bind rummer et væld af forvaltningshistoriske oplysninger. En nøjere udforskning af dem vil muligvis yde de afgørende bidrag til Danmarks historie, som i første omgang er udeblevet.

NIELS PETERSEN

Tre venstremænd. En brevveksling mellem Frede Bojsen, Klaus Berntsen og Niels Neergaard. Udg. ved HARALD JØRGENSEN. København 1962. XXVI + 338 s., 1 tvl. 40,50 kr. – Frede Bojsens politiske erindringer. Udg. ved KRISTIAN HVIDT. København 1963. XI + 556 s., ill. 53,50 kr. – Begge værker udg. af Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie. I kommission hos G. E. C. Gad.

Venstreoppositionen i rigsdagen efter 1870 rummede som bekendt en række grupper, der snart var i samarbejde, snart var rivaler, men som forenedes i ønsket om en mere vidtgående demokratisering af det offentlige liv end de traditionelle indehavere af regeringsmagten var villige til at indrømme. Som forfatningskampen trak i langdrag, øgedes spændingen mellem venstregrupperne. Til det taktiske spil, hvormed de søgte at komme i fordel for hinanden, føjedes efterhånden det synspunkt hos en del af oppositionen, at forfatningskampen udfægtedes mellem parter, der på væsentlige områder havde fælles interesser, som truedes af den generelle samfundsudvikling på denne tid. I denne forbindelse var socialistforskrækkelse en væsentlig drivkraft, men det samme gælder om en dybtgående aversion mod de navnlig i københavnske venstrekredse rådende frisindede anskuelse, som sammenfattedes under den vage betegnelse brandesianisme, og som dagbladet Politiken fra 1884 stod som udtryk for.

For denne del af oppositionen – de moderate, fra 1890 til 1902 Det forhandlende Venstre – var der ikke noget attråværdigt i et systemskifte, d.v.s. i en ubetinget gennemførelse af forfatningskampen, indtil regeringspartiet var tvunget i knæ og kravet om folketingsparlamentarisme var sket fyldest. Ganske vist tænkte de moderate også på en genoprettelse af forfatningen, men denne genoprettelse skulle ske i forståelse med højre. Den tænkte tilvejebragt ved en omfattende forhandlingspolitik,

der skulle nærme parterne til hinanden, udbygge interessefællesskabet mellem dem og skabe en barriere mod, hvad Estrup i december 1890 havde kaldt de »samfundsnedbrydende Omvæltningsbestræbelser«.

Hovedmanden i denne forhandlingspolitik var fra venstres side Frede Bojsen, om hvem Edvard Brandes, ikke venligt men rammende, skrev: »Hr. Bojsen er præcist som en Mand skal være i dette Land: Grundtvigianer, Teolog, Løjtnant, Højskoleforstander, Alvorsmand og Patriot – endog Demokrat« (Fra 85 til 91, 1891, s. 66). Navnlig det sidste led i opremsningen var ondt ment – E. B. var demokrat og venstremand af en anden støbning end Bojsen, men hans skepsis med henblik på lødigheden af dennes demokratiske sindelag deltes eksempelvis af C. Berg (Høgsbro: Brevveksling II, s. 183), og man kan om man vil finde belæg for denne skepsis i de to udgaver, der har Bojsens person som det naturlige centrum: den af Harald Jørgensen udgivne brevveksling mellem Bojsen, Klaus Berntsen og Niels Neergaard, og Frede Bojsens af Kristian Hvidt udgivne politiske erindringer. Det kan knibe for Bojsen at få regnet jøder, socialister og radikale med blandt de danske, og lidt tvivl er der også med hensyn til københavnernes. Bojsen er selv på det rene med, at hans hovedargument mod Københavns befæstning næppe lader sig offentligt fremstille: »Det er frygten for at befæste København *imod* det øvrige land, at belemre landet med en fæstning, som landets egen mobile styrke ikke kan erobre tilbage – sammenlign Kommunens forsvar af Paris« (Pol. erindr., s. 112, citatet er fra 1895).

Nu skal man nok tage sig i agt for at lægge for meget ind i Bojsens hyppigt stemningsprægede udbrud. Her synes der at være tale om en inverteret hidsighed, som den meget nærtagende og nervøse politiker først og fremmest gav afløb i dagbøgerne og i breve til nærstående meningsfæller. I personlig omgang var han en vindende og fordragelig mand, der også forstod at hygge om sine gæster, selv i tilfælde, hvor det kun var taktik (jf. festen for Høgsbro, Pol. erindr., s. 225 ff.). Han var i iøjnefaldende grad familiemenneske, men også en særdeles målbevidst politisk leder, selv om han i denne sidste egenskab hæmmedes af en tilbageholdenhed, som Hvidt tilskriver »hans beskedenhed, hans mangel på forfængelighed og hans instinktive afsky for floskler og bravader« (Pol. erindr., s. II), altsammen karaktertræk, der modsiges af mange steder i erindringerne, mens Hvidt rammer plet, når han peger på, at Bojsens styrke lå i »den politik, der holdt sig indenfor rigsdagens mure«. I denne fejrede han triumfer, skønt det er for meget af det gode at omtale forliget i 1894 som »den store forsoning mellem højre og venstre«, eller at tale om »det store bojsenske kompleks af sociale love fra halvfemsernes begyndelse, der danner udgangspunkt for vor tids socialforsorg« (Pol. erindr., s. III og IV). Da er det pågældende stykke i Harald Jørgensens indledning adskilligt mere jordnært og indholdsmæt-

tet (Tre venstremænd, s. XI f.). En så rutineret udgiver som Harald Jørgensen falder naturligvis ikke for den fristelse at overvurdere sit emne. Til gengæld savner man i hans indledning – som, hvor den ikke refererer de udgivne breves indhold, står i gæld til Neergaards og Hans Jensens fortrinlige afsnit i Dansk Biografisk Leksikon – den entusiasme og den fantasi, som den store opgave har forlenet Hvidt med.

En lignende modsætning kan iagttages med hensyn til kommenteringen i de to udgaver. Harald Jørgensens noter, der ligesom Hvidts støttes af et fyldigt personregister, kan virke noget sparsomme. De indskrænker sig ofte til de oplysninger, der kan hentes i et veludstyret håndbibliotek, og giver kun sjældent litteraturhenvisninger, som kunne hjælpe læseren til at uddybe et emne på egen hånd. Det hænder, at der gives for lidt kommentar – hvis man gennemgår godt en snes tilfældigt udvalgte sider, savnes der på s. 104 en note om en tegning i Klods Hans, s. 124 en bemærkning om, at Berntsens henvendelse til borgmester Rosenørn, Stege, var en opfordring til denne om at indtræde i B.s ministerium som justitsminister, s. 128 en note om kongens, d.v.s. den daværende kronprins' »afgørende tale« på sølvbryllupsdagen (jf. Pol. erindr., s. 364), og s. 130 en oplysning om Henriette Crone. Erik Henrichsens artikel i Dansk Tidsskrift, som ifølge en note s. 109 ikke synes at være optaget i dette tidsskrift, findes i årgangen for 1906.

Hos Hvidt er dette anderledes. Han har ikke blot det øre, der skal til for at aflytte teksten de steder, der trænger til en forklaring, han har også en anselig fantasi, når det gælder om at opspore, hvor de nødvendige oplysninger kan findes, se f. eks. hans henvisninger til den førnævnte sølvbryllupstale eller de skønne noter s. 14, 22, 24, 31, 33, 34, 40 – for atter at gribe til et tilfældigt udpluk af sider – der hver for sig dels giver den konkrete oplysning, der fordres til forståelse af teksten, dels henviser til ofte afsides og glemte publikationer, som på denne måde atter bliver draget ind i søgelyset.

Men ak, når fandtes dydernes sum på et bræt, blandt udgiverne altså. Hos Hvidt er der ikke kun tale om skønhedsfejl, som den besynderlige forkortelse »jvr.« sideordnet med »jfr.« (note 8, s. 86 har ovenikøbet begge former), eller roderi med forkortelsen af bogtitler: henvisninger til Kriegers dagbøger forkortes på 4 forskellige måder (se s. 60, note 37; s. 61, note 39; s. 66, note 53 og s. 79, note 4 – her henvises forøvrigt til 4. bd. af dagbøgerne i stedet for til 6.), på samme vis med Høgsbros brevveksling o.a. Den som afslutning af indledningen trykte liste over forkortelser overholdes langtfra.

Til skønhedsfejlene, omend til de mere besynderlige, kan også henregnes, at det i noterne anvendte og passable princip, hvorefter citaterne gengives i moderne retskrivning, ofte udstrækkes til bogtitler. Danske Magazin bliver til Danske Magasin (s. 123, 136, 150 og 152 –

på alle de nævnte steder henvises også til »nr.« i stedet for til »bd.«), i titlen på en pjece (s. 136, note 8) er ikke blot retskrivningen normaliseret, men det gammeldags ord »Udtrædelse« rettet til »udtræden«, riffelprovisoriets titel er ligeledes moderniseret (s. 143). Grovere løjer kan findes i gengivelse af citater: henvisningssidetallene kan være forkerte (s. 137 henvises til Neergaards erindr. s. 101, skal være 150; et citat fra A. D. Jørgensens dagbog (s. 152) står ikke på s. 31 men på s. 29), og endelig hænder det, at citaterne er ukorrekte. I det nævnte A. D. Jørgensen-citat skal i stedet for »mærkelig« læses »mærkværdig«, et andet sted (s. 118) udelades et »meget« i et Høgsbro-citat, i et Krieger-citat (s. 59, note 33) bør der tales om en »ordfører« – der står »formand« – og s. 256 citerer Hvidt efter Folketingstidende et par linier af C. Ploug's digt om Poul Vendelbo, så det hverken er i overensstemmelse med kilden eller med Ploug. En farligere form for afvigelse mellem note og forlæg ses s. 94, hvor der uden hjemmel i den anførte kilde tales om Hostrups »fortørnelse«. – Småting, bevares, men der er for mange af dem.

De fremførte anker – hvortil kan føjes det hjertesuk, at det ville have lettet benyttelsen af Pol. erindr., hvis de ligesom Tre venstremænd havde været udstyret med levende klummetitler – kan imidlertid ikke fordunkle den kendsgerning, at der i disse to publikationer er blevet lagt et yderst interessant kildemateriale frem. Ganske vist har Hvidt tidligere udnyttet Pol. erindr. i sin bog om Venstre og forsvarssagen (1960), og Neergaard har haft adgang til dem og ypperligt gjort brug af dem, da han udarbejdede sine egne erindringer (1935), der desværre kun strækker sig til 1894, mens det svækker Tre venstremænds værdi som kilde til det politiske hændelsesforløb, at over 80 % af brevstoffet stammer fra tiden efter 1901, da Bojsen havde trukket sig ud af aktiv politik. Men der er nok endda.

Her kan der peges på den fylde af detaljer, som rummes i Pol. erindr. og på det mylder af kildekritiske problemer, som de enkelte afsnits forskellige affattelsestidspunkt rejser. Men det må først og fremmest understreges, at Pol. erindr. i deres vidtdrevne subjektivitet giver et enestående tydeligt billede af en politisk forgrundsfigur, et billede, som suppleres og kompletteres af Tre venstremænd, også og netop i de sene breve, hvori den alderstegne Bojsen over for sine yngre, forhenværende kampfæller fremsætter synspunkter, som uden det bånd politisk ansvar pålægger, med karikaturens skarphed udleverer det ideologiske mønster, hvorefter han handler.

LORENZ RERUP